

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «16»

© Валерій Ластовський
(Київ)

ЛЕГЕНДА ПРО ПОХОДЖЕННЯ МІСТА ЧЕРКАСИ ТА ЇЇ РЕАЛЬНІСТЬ

У роботі досліджується проблема походження міста Черкаси в контексті легенди 1552 р. про його заснування. Розглядаються основні теоретичні уявлення істориків стосовно реальності цієї легенди та її впливу на східноєвропейську історіографію. Частина істориків сприймає цю легенду як достовірний факт, інші ж вважають її недостовірною. Вказується на безпосередній зв'язок між цією легендою та відомим середньовічним твором «Хронікою Биховця». Висловлюється думка про запозичення із «Хроніки» основної інформації для створення легенди. Зокрема, наголошується на запозиченні ідеї щодо походження литовського князя Гедиміна та традиції заснування ним ряду литовських міст. Як один із основних аргументів використовується відома праця австрійського посла Сигізмунда Герберштейна, котрий безпосередньо цікавився питанням походження Черкас і його можливими зв'язками із кавказькими черкесами. Висловлюється думка про те, що вірогідним автором легенди про походження міста Черкаси став канівський боярин Чайка. По-перше, саме він виступив в якості зацікавленої особи у впорядкуванні користування уходами. По-друге, він довгий час виконував адміністративні функції в Каневі, підпорядковуючись старості Остафію Дашковичу. Він мав значні земельні володіння, отримував певні прибутки від уходів і займав посаду канівського намісника ще при старості Остафію Дашковичу в проміжку між 1514 та 1535 рр. Саме через старосту черкаського і канівського та його адміністрацію, до якої належав і боярин Чайка, проходила дипломатична інформація на початку XVI ст. щодо п'ятигорських черкесів. Збіг у назвах став підставою для створення легенди. Автор легенди підкреслив роль литовського фактору як основного у заснуванні міста, а переселення черкесів використав як вторинний результат. Іноді на підтвердження «черкеської версії» як аргумент наводиться існування на території сучасного міста топонімів «Кавказ/Казбет/Казбек». Однак, сучасний черкаський історик Ю. Мариновський аргументовано показав їх пізні походження (кінець XIX – початку XX ст.), пов'язане з іменами жителів та скороченням в радянський період слів «козацька біднота».

Ключові слова: Черкаси, Канів, легенда, уходи, місто, Остафій Дашкович, черкеси, Гедимін, «Хроніка Биховця».

Про походження назви і виникнення міста Черкаси написано вже достатньо багато. На сьогодні – це одна із загадок вітчизняної історії, пов'язана не з локальним епізодом, а з розвитком загальноісторичних процесів на території України у литовську добу. З цього приводу було висловлено деякі версії («черкеська», «касозька», «тюркська»), але вони залишили, все ж таки, більше питань, ніж відповідей, оскільки засновані були на довірі до неперевіраних джерел і деяких випадкових збігах. Чіткого результату в ході дискусій між істориками і краєзнавцями так досягнуто і не було. Але крапка фактично була поставлена рішеннями радянської партійної влади.

Найбільш яскраво актуалізувалася проблема виникнення міста і його назви в першій половині 1980-х років. На сьогодні вже загальновідомо, що після успішного святкування 1500-річчя Києва тодішня партійна номенклатура розпочала процес пошуку відповіді й на «черкаську» легенду. Все

крилося, звичайно у можливості виділення із загальнодержавного бюджету значних коштів. Але для цього необхідно було обґрунтувати відповідну «круглу» дату. На це й були кинуті найкращі сили місцевих краєзнавців та істориків-партійців. Так і з'явилося 700-річчя міста Черкаси, яке широко було відзначене різноманітними заходами у 1986 р. В листопаді того ж року спеціальним указом Верховної Ради СРСР місто було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Підготовка до святкування 700-річчя Черкас виявилася настільки потужною, що в цей процес був втягнутий Інститут археології АН УРСР, котрий дав з цього приводу позитивний висновок у 1985 р., хоча фактично підстав і матеріалів для цього не існувало.

Позитивом всього цього «святкового» процесу було виділення грошей на розвиток інфраструктури міста, на достатньо широкомасштабне будівництво, на проведення культурних заходів.

У 1985 р. була урочисто відкрита нова будівля обласного краєзнавчого музею (збудована ще у 1983 р. за спеціальним проектом архітекторів С. Фурсенка, Л. Кондрацького та М. Собчука). У 1986 р. з'явилася Площа 700-річчя із величезною скульптурою літописного Бояна (скульптор А. Куш, архітектор О. Кусало), відкрито пам'ятник гетьману Івану Підкові (скульптор П. Кулик, архітектор В. Блошук), збудовано цілий ряд нових приміщень (кінотеатр «Україна», музичне училище, аеровокзал та ін.).

Негативом же цього процесу стало своєрідне «замороження» теми і консервація наукового пошуку дослідників щодо середньовічної історії. Фактично, з цього моменту інші варіанти минулого навіть не розглядалися.

Важливим фактором для розуміння ситуації навколо заснування міста і появи його назви залишається легенда, записана у лютому-березні 1552 р. при створенні «Опису Канівського замку». Суть її зводиться до наступного: «От початку Черкасов и Канева уходы по всем tym рекам вольны были каневцом, бо яко князь великий литовский Гедимин, завоевавши над морем Кафу и весь Перекоп и Черкасы Пятигорское, и приведши черкасов часть з княгинею их, посадил их не Снепороде, а иных на Днепре, где тепер Черкасы сидят, а снопородцев посадил на Днепреж у Каневе, предся отчизны свои по речкам иным себирским уходить не перестали» [2, с. 103]. Ця легенда виявилася достатньо стійкою у часі, особливо в питанні відстоювання інтересів жителів Канева. В усякому разі, вона спокійно «дожила» аж до кінця XVIII ст. і була зафіксована у привілеї польського короля Станіслава Августа від 9 липня 1792 р. [3, с. 65–66].

Багато хто із краєзнавців і дослідників сприйняв цю легенду як підтвердження «черкеської» версії походження Черкас. Легенди про заснування міст, звичайно, не рідкість. Вони переслідують, перш за все, мету підкреслити значення міста для населення (Рим, Київ тощо), підкреслити його особливість, відмінність від іншого. Те ж саме проглядається і в даній ситуації. Як видно із самого тексту, та й історики вже цю думку також висловили, центральним об'єктом у цій легенді виступають «уходи», які жителі Канева вважають своїми. Цікаво, що в описі Черкаського замку того ж часу нічого подібного не було зафіксовано. З цього випливає, що для жителів Черкас ця тема взагалі не була актуальною.

Ставлення істориків та краєзнавців до цієї легенди неоднозначне. Частина сприйняла її як достовірний факт (напр., Н. Яковенко [9, с. 174]), що доводить «східну» версію походження міста і

його назви. Частина ж дослідників (напр., О. Русина, Ю. Михайлюк) визнали її недостовірною. При цьому, О. Русина показала незаперечний зв'язок цієї легенди із тією інформацією, що була відображена в історичній пам'ятці, відомій під назвою «Хроніка Биховця» [7, с. 32–47]. Їх об'єднала інформація про похід литовського князя Гедиміна, котра перейшла в «Хроніку» М. Стрийковського, а потім помандрувала й по інших історіографічних джерелах (М. Бельський, О. Гвагнін та ін.). В результаті, і у Густинському літописі з'явився запис про те, що у 1305 р. литовський князь Гедимін захопив ряд українських міст, в т.ч. й Черкаси [5, с. 107]. Для деяких же дослідників ця дата також стала достовірною і відправною щодо ідеї про заснування міста ще у XIII ст.

О. Русина підтримала думку, висловлену у 1878 р. В. Антоновичем, що саме цей «подніпровський переказ» став основою для перекручення у творчості невідомого автора «Хроніки Биховця» [1, с. 62–63]. Однак, на моє переконання, є серйозні підстави вважати, що канівська легенда є штучно створеною, а не народним переказом. Про це свідчить наступне: 1) вона переслідувала цілком конкретну вигоду, 2) вона не була відома Сигізмунду Герберштейну (про це – нижче), 3) вона була записана у Каневі, а не в Черкасах, де про неї ніхто і не знав (інакше б вона там була також хоч якось відображена), 4) в легенді засновником міст називається князь Гедимін, а в легендах та «Хроніці» цей князь фігурує також як засновник інших міст – Трок та Вільно (тобто відбулося запозичення інформації по аналогії), 5) вона була записана в одному єдиному офіційному документі і жодними іншими джерелами (письмовими чи фольклорними) не підтверджується.

Тобто стає зрозумілим, що інформація, записана в «Хроніці Биховця» стосовно походження Гедиміна, вже у «канівській легенді» обросла деякими новими деталями, які й були записані у 1552 р. Сама ж «Хроніка» була створена раніше, в 30-х роках XVI ст. [8, с. 230]. Можна ще підкреслити й те, що автор не був знайомий із літописними джерелами, де Канів вперше згадується під 1144-м роком. У «Хроніці» також про це не йдеться.

Варто відзначити ще один достатньо відомий факт, який був пропущений або до кінця не продуманий істориками і краєзнавцями. Ще у 1557 р. австрійський посол Сигізмунд Герберштейн (1486–1566) у своєму творі писав, що «черкаси», які живуть по Дніпру, відмінні від тих, які живуть в горах Понту

(дослівно: «Porro Cirkassi, Borusthenis accolae, Rutheni sunt alii ab his quos supra ad Pontum in montibus habi are dixi» [12, p. 111]; в російському перекладі «Rutheni» трактувалося як «русские» [4, с. 185]). Він двічі, у 1517 та 1526 рр., проїжджав по землях Великого князівства Литовського і був особисто знайомий із старостою черкаським і канівським Остафієм Дашковичем. Важливість його думки полягає в тому, що вона віддзеркалює певні тогочасні уявлення на зв'язок (точніше, на його відсутність) між «черкасами» і «черкесами», яким захопилися пізніші історики. Тобто, він його заперечує повністю. Ці слова означають, що й сам С. Герберштейн цікавився цим питанням і отримав адекватну відповідь на нього. У зв'язку з цим важливо мати на увазі, що тодішні жителі українських земель хронологічно були ближчі до початку міста і, зрозуміло, що в пам'яті народній «східний» фактор обов'язково б був зафіксований і залишався відомим (чого насправді не було).

Однак, залишається ряд питань: хто створив цю легенду і що ж реального в ній було?

Зрозуміло, що використати інформацію «Хроніки» в побудові власної ідеї могла не тільки особа, знайома з нею і освічена, але й особа, яка належить до еліти тодішнього суспільства і була жителем Канева. Скоріш за все, нею був канівський боярин Чайка. По-перше, саме він виступив в якості зацікавленої особи (зрозуміло, були й інші) у впорядкуванні користування уходами. По-друге, він довгий час виконував адміністративні функції в Каневі, підпорядковуючись старості Остафію Дашковичу. Одразу після викладу «канівської легенди» в опису Канівського замку йшлося: «З уходов верху писаных не завжды ровно, але яко колы уходников много бываеть, а яко ся з ними умовляеть, нижли поведил отчич тутошний, Чайка боярин...» [2, с. 103]. Заради справедливості слід вказати на можливість авторства «легенди» в особі тодішнього старости черкаського Яна Хрщоновича, який також фігурує в тому ж тексті із свідченням про занепад прибутків від уходов. Але, на відміну від боярина Чайки, Ян Хрщонович не був пов'язаний із Каневом і Черкасами і лише незадовго до ревізії (ймовірно, у 1547 р.) був призначений сюди, займаючи перед цим Гомельське староство [10, с. 352–353].

Про самого ж боярина Чайку відомо небагато. Безперечно, він був місцевий, мав значні земельні володіння (зокрема, «на Удои земля

Пирятинская, отчизная»), отримував певні прибутки від уходов і займав посаду канівського намісника ще при старості Остафію Дашковичу в проміжку між 1514 та 1535 рр.

І ось тут варто звернути увагу на факт, який, можливо, мав вирішальний вплив на формування «канівської легенди». У 1514 р. кримський хан Менглі-Герай відправив до польського короля Сигізмунда I посольство, яке, крім іншого, мало повідомити про перемогу Ногайської орди над «П'ятигорськими Черкасами» («Piatihorskij Szerkasy»), у зв'язку з чим сам хан змушений був послати на ногайців своє військо [11, с. 436]. Очевидно, саме так і потрапила інформація до автора легенди про існування «п'ятигорських черкасів». Адже посольства кримського хана до польського короля проходили через Черкаси і Канів. Як відомо, Остафій Дашкович виконував функції канівського старости з 1510 р., а канівського і черкаського вже з 1514 р., які включали в себе й дипломатичну діяльність. А, як ми вже знаємо, боярин Чайка десь після 1514 р. став виконувати у Каневі функції його намісника. Зрозуміло, цю роль О. Дашкович не міг доручити особі, якій не довіряв. Зрозуміло також, що їх стосунки повинні були бути довірливими і раніше. Тобто боярин Чайка вповні міг мати доступ до дипломатичної інформації, міг бути присутнім на зустрічах О. Дашковича із посланцями, міг виконувати секретарські обов'язки тощо.

Автор «канівської легенди» взяв «п'ятигорських черкесів» за основу для своєї ідеї як народ чужий та далекий і тому й пов'язав з ним заснування Черкас за співзвучністю назв. Водночас він підкреслив роль литовського фактору у заснуванні Черкас, на що дослідники взагалі не звернули увагу. А з його думки саме цей фактор був головним, а поселення «черкесів» уже вторинним результатом.

Іноді на підтвердження «черкеської версії», як аргумент, наводиться існування на території сучасного міста топонімів «Кавказ/Казбет/Казбек». Справді, такі топоніми існують. Однак, сучасний черкаський історик Ю. Мариновський аргументовано показав їх пізні походження (кінець XIX – початку XX ст.), пов'язане з іменами жителів та скороченням в радянський період слів «козацька біднота» [6, с. 178–186].

З усього цього випливає, що «канівська легенда» не може сприйматися як визначальне джерело до будь-якої наукової версії щодо заснування міста Черкаси.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия / В.Б. Антонович. – К., 1878. – Вып. 1.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1.
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1.
4. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М., 1988.
5. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. – К., 2006.
6. Мариновський Ю.Ю. «Кавказ» і «Казбет»: походження міських топонімів (За матеріалами фондів Державного архіву Черкаської області) / Ю.Ю. Мариновський // Черкаська минувшина–2001. – Черкаси, 2001.
7. Русіна О. До джерел історіографічного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) / О. Русіна // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип. 2.
8. Ючас М.А. Хроника Быховца / М.А. Ючас // Летописи и хроники. 1973. – М., 1974.
9. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К., 1993.
10. Яковлів А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. / А. Яковлів // Україна. – К., 1907.– Т. III. – № 9. – Ч. I.
11. Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów Perekopskich (1469–1515). Akta i listy / K. Pułaski. – Kraków-Warszawa, 1881.
12. Rerum Moscoviticarum commentarij, Sigismundo Libero authore. – Antverpiae, MDLVII.

© **Валерий Ластовский**
(Киев)

ЛЕГЕНДА О ПРОИСХОЖДЕНИИ ГОРОДА ЧЕРКАССЫ И ЕЕ РЕАЛЬНОСТЬ

В работе исследуется проблема происхождения города Черкассы в контексте легенды 1552 г. о его основании. Рассматриваются основные теоретические представления историков о реальности этой легенды и ее влиянии на восточноевропейскую историографию. Часть историков воспринимает эту легенду как достоверный факт, другие же считают ее недостоверной. Указывается на непосредственную связь между этой легендой и известным средневековым произведением «Хроникой Быховца». Высказывается мнение о заимствовании из «Хроники» основной информации для создания легенды. В частности, отмечается заимствование идеи относительно похода литовского князя Гедимина и традиции основания им ряда литовских городов. Как один из основных аргументов используется известная работа австрийского посла Сигизмунда Герберштейна, который непосредственно интересовался вопросом происхождения Черкасс и его возможными связями с кавказскими черкесами. Высказывается мнение о том, что вероятным автором легенды о происхождении города Черкассы стал каневский боярин Чайка. Во-первых, именно он выступил в качестве заинтересованного лица в упорядочении пользования уходами. Во-вторых, он долгое время выполнял административные функции в Каневе, подчиняясь старосте Остафию Дашковичу. Он имел значительные земельные владения, получал определенные доходы от уходов и занимал должность каневского наместника еще при старосте Остафии Дашковиче в промежутке между 1514 и 1535 гг. Именно через старосту черкасского и каневского и его администрацию, к которой принадлежал и боярин Чайка, проходила дипломатическая информация на начало XVI в. о пятигорских черкесах. Совпадение в названиях стало основанием для создания легенды. Автор легенды подчеркнул роль литовского фактора как основного в основании города, а переселение черкесов использовал как вторичный результат. Иногда в подтверждение «черкесской версии» в качестве аргумента приводится существование на территории современного города топонимов «Кавказ / Казбет / Казбек». Однако, современный черкасский историк Ю. Мариновский аргументированно показал их позднее происхождение (конца XIX – начала XX вв.), связанное с именами жителей и сокращением в советский период слов «казацкая беднота».

Ключевые слова: Черкассы, Канев, легенда, уходы, город, Остафий Дашкович, черкесы, Гедимин, «Хроника Быховца».

© **Valery Lastovsky**
(Kyiv)

THE LEGEND ABOUT THE APPEARANCE OF CHERKASY AND ITS REALNESS

There are a lot of things have been written about the origin of Cherkasy and its name. Nowadays this is one of the local history riddles which are not linked with the local episode but with the growth of general historical processes on the Ukrainian territory in the Lithuanian Era. Because of the fact some versions

have been presented (the Circassian, the Kazoch, the Turkic) but however they left more questions than answers, because they were based and relied on unchecked originators and even some coincidence. Any results during discussions and arguments between historians haven't been achieved.

The most important fact to understand the situation and way of establishing of Cherkasy is based on the legend which was written in the February-March of 1552 during the creation of «Kaniv Castle description». The legend appeared to be the long lasted in time, especially in the aspect of defending interests of citizens. Anyways, it existed up till the end of the 18th century and has been preserved as the privilege of Stanisław August Poniatowski, the Polish King, in July, 9, 1792.

Most of historians took this legend as the proof of the Circassian version of the Chercassy origin. Legends about the establishment of cities are widely spread. They follow the idea of showing how the exact city (Rome, Kyiv, etc.) is important or special for the citizens. The same thing might be observed in the current situation.

During the work the problem of the Cherkasy origin in the context of the legend of 1552 was under public attention. Main theoretical concepts of historians are considered on concerning of the legend realness and it's influence on the Eastern European historiography. The part of historians take the legend as the authentic fact, and the other part take it extremely opposite. The direct connection can be observed between the legend and «The Bukhovets Chronicles», the medieval composition. There is a thought that the main information, to create the legend, was borrowed from «The Chronicles».

If speaking of brownness its necessary to mention that the ideas of the city establishment in Lithuania and trips of Gediminas, Grand Duke of Lithuania are stressed the most. In the Kaniv legend facts about Gedemias' trips which were mentioned in «The Bukhovets Chronicles» gained some new aspects which were written in 1552. «The Chronicles» itself were created earlier, in the 30's of the 16th century. Its necessary to stress the fact that the author knew about chronicle sources where for the first time Kaniv was mentioned in 1144. In «The Chronicles» there is nothing about it as well.

The famous work of Sigismund von Herberstein, a Carniolan diplomat and writer, is one of the main proofs which is used. In his works he wrote that «cherkasy» which are based along the Dnipro are different from the one which are located in mountains. The importance of his thought is relied on the fact that it shows some views and imaginations on the exact period of time and it's link between the old 'cherkasy' and the new 'chercassy' in which historians were dived. So, he absolutely denies it. In this case its important to know that inhabitants which lived on the Ukrainian lands were much more closer to the original city, and its absolutely understandable that the national 'eastern' factor would probably has been fixed and long-lasting.

There is a thought that Tchaica, a Kaniv lord, is believed to be the author of the legend about the origin of Cherkasy. Firstly, it was the Tchaica, who acted as the interested person to get away streamlining use. Secondly, he has been performing administrative functions in Kaniv city for the long time, serving for Ostap Dashkevych, the first leader of a Cossack defense force.

He was a landlord and had a lot of lands, he received some profits and was a Kaniv servant during Ostap Dashkevych's period in 1514–1535. The diplomatic information about the Circassians was held through Tchaika, a chief, and his administration. The author of the legend stressed the role of The Lithuanian factor as the main in the city establishment, and the relocation of Cherkasy he considered to be the second point to focus on.

Sometimes for the confirmation of the Circassian version the existence of placenames cities as Caucasus/Kazbet/Kazbek could be used as the proof. However, Y. Marinovskyy, a modern historian, accompanying with proofs showed their late appearance (the end of 19th - the beg of 20th century), its was linked with inhabitants' names and contraction of the words in the Soviet period called 'The Cossack Poorness'.

Making the conclusion its worth saying that 'the Kaniv legend' cannot be taken as the real source of information to any scientific version and the point of Cherkasy establishment.

Keywords: Cherkasy, Kaniv, the legend, «uhody», the city, Ostap Dashkevych, Circassians, Gediminas, «The Bukhovets Chronicles».

До редакції надійшла 22.06.2015.